

7.**ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
HISTORY
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ****ԹՈՒՐԲ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԽՈՌՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ 1918-1920 ԹԹ.****Հ. Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ***Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԳԴՀ պատմության ամբիոնի վարիչ*

Հայաստանի Հանրապետությունում հասարակական-քաղաքական կյանքը 1918-1920թթ. դրսևորվել է մաև պետականությունը ներսից քանդող ուժերի դեմ պայքարի ծնով:

Պատմությունը վկայում է, որ Հայաստանի Հանրապետության գոյության հետ ի սկզբանե չէին համակերպվում նրա անմիջական հարևաններ Վրաստանը, Ադրբեջանը և Թուրքիան: Եթե առաջինը Հայաստանի հետ ուներ հնուց եկած սահմանային-տարածքային կնճռոտ վեճեր և արտաքին քաղաքական կողմնորոշումների խնդիրներ, ապա վերջիններս՝ մաև ազգային ու կրոնական թշնամանք: Հանրապետության առաջին վարչապետ Հ. Քաջազնունու դիպուկ բնորոշմամբ՝ «Հայաստանը մնացել էր մենակ, չորս կողմից շրջապատված թշնամի կամ անբարյացակամ ուժերով, առանց որևէ արտաքին նեցուկի և օգնության»:¹

Հայաստան պետության արտաքին բարդ ու ծանր վիճակը, անշուշտ, իր փոխկապակցված ազդեցությունն ունեցավ երկրի ներքին կյանքի վրա՝ այն ավելի խճճելով ու անկայուն դարձնելով, պարարտ հող էր ստեղծում հարևան երկրների, մասնավորապես Թուրքիայի և Ադրբեջանի համար էլ ավելի ապականելու ու անկառավարելի դարձնելու Հայաստանի ներքին կյանքը՝ հրահրելով հայաստանաբնակ մահմեդականությանը հակապետական խռովությունների ու զինված ելույթների: Այդ երկրները Հայաստանը ներսից քայքայելու իրենց ծրագրերը, իհարկե, գործնականում կիրառում էին հանրապետության այն շրջաններում, ուր կար ստվար թուրքալեզու բնակչություն:

Հակապետական շարժումների հիմնական օջախներից մեկը հանդիսացավ Նոր Բայազետի գավառը, առաջին հերթին Բասարգեչարի շրջանը՝ ոչ առանց հիմքի: Շրջանը սահմանակից էր Ադրբեջանին և լիցքավորվում էր այնտեղից, մյուս կողմից էլ բնակչության կազմում մեծ էր մահմեդականների տեսակարար

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ ՀԱԱ), ֆ. 200, ց.1, գ. 498, թ. 48:

կշիռը:

Արևելյան Հայաստանում տեղի ունեցած թուրք-թաթարական խռովություններն ու ապստամբությունները, ինչպես իրենց զանգվածային բնույթով, այնպես էլ դաժան կերպարանք ընդունած պայքարի ձևերով, սկսվեցին 1918թ. սկզբներին՝ դեպի Արևելյան Հայաստան թուրքական արշավանքի և զուգահեռաբար ցեղակիցների կողմից գործնական ու բարոյական համակողմանի օգնություն ցույց տալու հետ կապված և ծավալուն շարունակություն ունեցան Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներին:

Հայաստանը ներսից պայթեցնելու և մաս-մաս Ադրբեջանի կցորդը դարձնելու թուրք-թաթարների անզուսպ հավակնությունները իրենց բարձրակետին հասան Ադրբեջանը անկախ պետություն դառնալուց հետո: Նորաթուխ Ադրբեջանի Հանրապետությունը խրախուսում և սատարում էր ցեղակիցների անջատողական ձգտումներին: Այս օրապակաս հանրապետությունը, որ ի սկզբանե հավակնություն ուներ ընդհանուր առմամբ Սևանի ավազանի նկատմամբ, ամեն կերպ՝ խոշոր գումարներով, զենք-զինամթերքով, զինված մարդկանցով, փորձառու սպաներով օգնում էր տեղական թրքությանը և դրդում նրան զենք բարձրացնել օրինական իշխանության դեմ:

Այս համատեքստում փաստենք, որ Հայաստանի և հայության հանդեպ ունեցած ատելության մաղձը թափելու պահը բաց չթողեցին Նոր Բայազետի շրջանի ամբողջ մուսուլման բնակիչները, որոնց գյուղերը՝ Բեղլու-Հուսեյին Սարաջլու (այժմ՝ ավերակ), Ռախման - քենդ (Էֆենտի քենդ), Աղ-կալա, Այրիվանք, Քիզիլ-ջիկ, ընկած էին Ելենովկա-Նոր Բայազետ խճուղու աջ կողմում:

Մինչև բասարգեշարյան հայտնի իրադարձությունները հիշյալ գյուղերի թրքությունը բաց տեքստով չէր խոսում Ադրբեջանի շահերին իր անվերապահ նվիրվածության կամ իրենց զբաղեցրած տարածքը Բաքվի ենթակայությանը հանձնելու մասին: Պակասում էր միայն առիթը պայթյուն առաջացնելու համար: Առիթը չուշացավ: Իսկ առիթը հանգամանքների բերումով Թիֆլիսից՝ Ղարաքիլիսայի և Դիլիջանի վրայով Շուշիի գնդի հայտնվելն էր Նոր Բայազետի գավառում:²

Մարտի 4-ին գունդը հասնում է Ելենովկա: Մարտի 9-ին գնդի առաջապահ ջուկատներն ուղևորվում են դեպի Նոր Բայազետ: Երթուղին բավականին վտանգավոր էր: Ելենովկա-Նոր Բայազետ խճուղու վրա գտնվող 8 գյուղերից 6-ը թուրքաբնակ էին, մեկը՝ Նոր Նիկոլանկան կամ Ջեյնալը՝ ռուսաբնակ, իսկ վերջինը՝ Օրդաքլուն, հայաբնակ:

Գանձակի թուրքերը նախապես լավ զինել էին խճուղու թրքությանը և հրահանգել՝ ամեն գնով ձախողել գնդի զորաշարժը դեպի Ղարաբաղ:

Մարտի 13-ին Ելենովկա-Նոր Բայազետ ճանապարհի միջնամասում՝ Հաջիմուխանում թուրքերը անսպասելի զինված հարձակում գործեցին զորամասից հետ մնացած մի քանի ծիսասայլերի վրա: Ջինվորները հարկադրված դիմեցին զենքի: Երկու կողմից էլ եղան սպանվածներ ու վիրավորներ: Մարտում 12 զինվոր սպանվեց, իսկ 30-ը գերի ընկավ, որոնց թուրքերը գազանաբար սպանեցին:

² Գնդի ստեղծման և նրա Սևանի ավազանում հայտնվելու պատմության մասին մանրամասն տե՛ս **Հ. Հարությունյան**, Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921 թթ., Երևան, 1966 թ., էջ 108:

Թուրքերի կորուստները շատ ավելի մեծ էին: Ձորամասը հարկադրված նահանջում է ելենովկա:³

Գնդապետ Միքայել Մելիք-Շահնազարյանը կոչով դիմեց թուրքերին՝ թույլ տալ որպեսզի գունդը անարգել անցնի Նոր Բայազետ: Գանձակի մուսավաթականների թելադրանքով, նրանք կտրականապես մերժեցին: Երկու կողմերի համար զինված ընդհարումը դարձավ անխուսափելի: Երևանից ելենովկա տեղափոխվեց 2-րդ պարտիզանական գունդը՝ Ա. Թարվերդյանի հրամանատարությամբ: Գնդին հրամայված էր՝ պատժել հաջիմուխանցիներին և ապահովել դեպի Նոր Բայազետ խճուղու ազատ ու անվտանգ երթևեկությունը: Նախքան պատժիչ զորամասի գործի անցնելը, Նոր Բայազետի մտավորականությունը փորձեց խաղաղ կերպով վերջ տալ այդ ցավալի դեպքերին: Մարտի 18-ին Նոր Բայազետի քաղաքագլուխ Վահան Աֆրիկյանը, կոմիսար Ս. Թազասյանը և շրջանի գործակալ Եզնիկ վարդապետը Նոր Բայազետից այցելեցին լճափնյա խճուղու վրա ընկած Այրիվանք, Աղզիբիր, Հաջիմուխան, Աֆանդի և Բեղլու-Հուսեյին Սարաջլու թուրքաբնակ գյուղերը՝ համոզելու բնակչությանը, որ չխանգարեն գնդի առաջխաղացմանը: Հիշյալ գյուղերի բնակիչները, բացառությամբ Հաջիմուխանի, դատապարտեցին այդ արարքը և պահանջեցին խստորեն պատժել մեղավորներին: Գնդի ճանապարհը դեպի Նոր Բայազետ առաջինը անցնելու էր Բեղլու-Հուսեյին գյուղով: Մարտի 19-ին Միքայել Մելիք-Շահնազարյանը իր սպաներից մեկին, Օրդաբլու գյուղից երկու հայերի ուղեկցությամբ, ճանապարհեց Բեղլու-Հուսեյին՝ բնակչությանը բացատրելու, որ նրանց դեմ գունդը ոչինչ չունի: Հայերի մեծահոգի վերաբերմունքին թուրքերը գոռոզաբար պատասխանեցին, որ իրենք ոչ միայն Շուշիի գնդին, այլև ոչ մի թռչունի անգամ թույլ չեն տա անցնելու իրենց գյուղով: Երբ գունդը բռնեց Նոր Բայազետ տանող ճանապարհը, Բեղլու-Հուսեյինի թուրքերը կրակոցներով դիմավորեցին նրան: Ձինվորներից մի քանիսը սպանվեցին ու վիրավորվեցին: Կռիվը տևեց երեք ժամ: Թուրքերը փախուստի դիմեցին: Գերի ընկած կանանց ու երեխաներին՝ թվով 65 հոգի, տեղափոխեցին Օրդաբլու գյուղը, հաջորդ օրը հարևան թուրքերին հանձնելու համար:⁴ Մարտի 20-ի երեկոյան գնդի զինվորները մտան Նոր Նիկոլանկա և այստեղ գիշերեցին: Մարտի 21-ի վաղ առավոտյան պատժող զորամասի երկրորդ վաշտը և Շուշիի գնդի մարտիկները համառ մարտերից հետո գրավեցին Ռախմանքենդ-Էֆենդիքենդ գյուղը: Հաղթահարելով ճամփին ընկած մյուս թուրքաբնակ գյուղերի դիմադրությունը ևս, մարտի 26-ին գունդը և նրան օգնության եկած երկրորդ պարտիզանական գնդի մարտիկները մտան Նոր Բայազետ:⁵

Կարճատև հանգստից և ուժերը կարգի բերելուց հետո ապրիլի 5-ին Նոր Բայազետից գունդը ճանապարհ ընկավ դեպի Ներքին Ղարանլու: Այստեղ հասավ նաև Գանձակի 500 հոգանոց գումարտակը և մտավ Շուշիի գնդի հրամանատարության տակ:

Ներքին Ղարանլուում գնդի սպայական կազմի մեծ մասը, գնդապետի գլխավորությամբ, հրաժարվեցին Բասարգեչար-Ձող գծով Ղարաբաղ մտնելու

³ Տե՛ս **Հ. Հարությունյան**, նշվ. աշխ., էջ 108:

⁴ Տե՛ս «Հայրենիք», Բոսթոն, դեկտեմբեր, 1933, էջ 91-92:

⁵ Տե՛ս **Հ. Հարությունյան**, նշվ. աշխ., էջ 109:

որոշումից: Բանն այն էր, որ Բասարգեչարը շրջապատված էր տեղական թուրքական ուժերի կողմից: Գնդի առաջխաղացումն այդ ուղղությամբ անխուսափելիորեն առաջ կբերեր ընդհարում թուրքերի հետ: Մինչդեռ Երևանից հրահանգ էր ստացվել ճանապարհին անցնել միանգամայն խաղաղ, առանց մի գնդակ արծակելու:⁶ Գունդը կանգնեց դժվարին դրության առաջ՝ նրա հրամանատարության դանդաղաշարժության և անհեռատեսության պատճառով: Հովակ Ստեփանյանը խոստովանել է, որ գունդը նման դրության մեջ չէր գտնվի, եթե «Գնդապետը հեռատես լիներ և Ղարաքիլիսայից գույքը տեղափոխեր ռուսների միջոցով: Այն ժամանակ այդ գյուղն էլ չէր պաշարվի, մենք էլ շատ շուտ կհասնեինք Ղարաբաղ և փոխանակ Օրդաքլու-Բայազետ տանող խճուղու թրքական գյուղերում սպառելու մեր եռանդն ու ռազմամթերքը, կմաքրեինք Բայազետ-Ջիվանջիր գիծը, որը ավելի կարևոր էր»:⁷

Լեռնային Ղարաբաղ տանող միակ ճանապարհը մնում էր Սելիմ-Ղարալագյազ-Սիսիան-Գորիս խճուղին: Այս ճանապարհով էլ մայիսի առաջին կեսին սկսվեց գնդի դժվարին ու երկարատև երթը դեպի Արցախ: Մեծ դժվարություններ հաղթահարելով՝ մայիսի 26-ին գունդը հասավ Վայոց Ձոր, իսկ հուլիսի 20-ին՝ Գորիս:

Վերադառնալիս այն օրերին Հայաստանի մեջ լայն տարածում գտած, այսպես կոչված, բասարգեչարյան իրադարձություններին: Այստեղի թուրքերը, չանսալով Հայաստանի իշխանությունների հորդորներին, իրենց աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդների դրդմամբ անթաքույց շարունակում էին փայփայել Ադրբեջանին միանալու հույսը և ծավալում էին առավել վտանգավոր հակապետական գործողություններ: «Թաթարները կենդրոն ունենալով Ձորը, հոն հաստատած էին Ադրբեջանի իշխանութիւնը և ամուր փակած էին Ջիվանջիրի ճանապարհները. Բայազետի շրջանի Բասարգեչարի շրջանում... թաթար գյուղերը, որ անմիջապես կապուած էին Ջիվանջիրի հետ և սահմանակից Ադրբեջանին,- գրում է Ռ. Տեր-Մինասյանը,- իրենց հայտարարում էին ոչ թե անկախ, այլ մասը Ադրբեջանի. հոն նստած էին Ադրբեջանի գործակալներ և պաշտօնեաներ, իսկ մեր պաշտօնէութիւնը մուտք չունէր այդ երկրում»:⁸

Բասարգեչարի շրջանի մուսուլման բնակչության ներսում իրենց ավարտին էին մոտենում «զաղափարական» խմորումները, և զգացվում էր խոսքից գործին անցնելու պահանջը: 1918թ. աշնանը Ձող գյուղի բնակիչ, շրջանի նախկին գավառական կոմիսար Աբբաս Ալին Բասարգեչարի շրջանը Ադրբեջանին միացնելու նպատակով մի քանի ազդեցիկ թուրքերի ուղարկեց Գանձակ, որպեսզի հպատակություն հայտնեն ադրբեջանական իշխանություններին՝ ակնկալելով նրանց անմիջական ռազմական օգնությունը:⁹

Աստիճանաբար շրջանը վերածվում էր Հայաստանի մուսուլման բնակչության հակապետական շարժման և անջատողական զաղափարների տարածման

⁶ Տե՛ս «Հայրենիք», Բոսթոն, հունվար, 1933, էջ 103-104:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ **Ռուբեն**, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, հատ. 7, էջ 210:

⁹ Տե՛ս **Վ. Վիրաբյան**, Հայաստանի Հանրապետության հետախուզությունը և բանակը 1918-1920թթ., էջ 227:

կենտրոնի: Հանրապետության իշխանությունների շրջանում հրամայական պահանջ զգացվեց դիմելու կտրուկ և վճռական գործողությունների: 1918թ. աշնանը Հայաստանի կառավարությունը պատժիչ զորամաս ուղարկեց Բասարզեչարի շրջան: Նոր Բայազետի գավառական կոմիսար Շահինյանի և պատժիչ զորամասի հրամանատար Տիգրան Բաղդասարյանի՝ մահմեդականների զինված ընդվզումները առանց ուժի կիրառման խաղաղեցնելու ջանքերը ապարդյուն անցան: Թուրքերը պարտադրված եղան զինաթափվել և հպատակություն հայտնել հանրապետության իշխանություններին այն բանից հետո, երբ պատժիչ զորամասը ռմբակոծեց Մեծ Մազրա գյուղը:¹⁰

Բասարզեչարի խռովությունը մեծ տպավորություն թողեց Հայաստանի մահմեդական բնակչության վրա և աշխուժություն առաջացրեց նրանց շարքերում: Նրանք սկսեցին բացահայտ կերպով միջամտել հանրապետության ներքին գործերին: Դիմումներ են ուղարկում Ադրբեջանի կառավարությանը և այլ հասցեներով՝ նկարագրելով իրենց «ծանր» դրության մասին և կոչ անում նրանց գրավել Հայաստանը և ազատագրել իսլամի վրա բռնացող իշխանություններից: 1919թ. հունվարի 2-ին Երևանում կայացավ հայաստանաբնակ մահմեդականների հասարակական գործիչների խորհրդակցություն: Այստեղ քննարկվում են մահմեդական բնակչության դժգոհության պատճառները, և ողջ պատասխանատվությունը դրվում է Հայաստանի կառավարության վրա: Մասնակիցներից Բեգ Բայրամբեգովը խորհրդակցությանն է ներկայացնում տեղեկություններ Երևանի նահանգի մահմեդականների, այսպես ասած, ողբերգական դրության մասին: Խորհրդակցությունում տեղի ունեցած քննարկումների և բանավեճերի արդյունքում ընդունված բանաձևում նշվում էր, որ անհրաժեշտ է դիմել Բաքվում գտնվող դաշնակից զորքերի հրամանատար զեմ. Թոմսոնին (ոչ ավել, ոչ պակաս-Հ.Հ.)՝ գրավել Երևանի նահանգը, իսկ եթե որևէ պատճառով հնարավոր չլինի, ստիպել Արարատյան հանրապետության կառավարությանը՝ ձեռք առնել իրական միջոցներ հայկական հրոսակախմբերի զազանությունների դեմ: Խորհրդակցության հանձնարարությամբ Տ. Մակինսկին, Պալաբեգ Բայրամբեգովը, Ռաշիդ Իսմայիլովը և Ազիզ Սուլթանովը մեկնում են Բաքու և հանդիպում զեմ. Թոմսոնի հետ:¹¹

Իր տեղում կտեսնենք, որ անգլիացիներից, ի դեմս զեմ. Թոմսոնի և գնդապետ Թենպերլիի, ակնկալվող միջամտությունը չուշացավ:

Այս ամենով հանդերձ, հայ-թաթարական հարաբերություններում ծայր առած լարվածությունը ինչ-որ չափով պայմանավորված էր նաև նրանով, որ սովալլուկ ու անօթևան հայ փախստականները հաճախակի զինված հարձակումներ էին կատարում գավառի, առաջին հերթին Բասարզեչարի շրջանի մուսուլմանական գյուղերի և բնակավայրերի վրա: Հայ փախստականների զանգվածային հարձակումները սկսեցին ավելի սիստեմատիկ բնույթ ստանալ 1919թ. սկզբներին, երբ հաճախակի դարձան զինված թուրք ու քուրդ ավազակաբարո խմբերի ոտնձգությունները հայության անձի ու գույքի նկատմամբ: Եվ այսպես, 1919թ. հունվարի վերջին Հայաստանի Հանրապետության տարածքի վարչակազմի ղեկավարին

¹⁰ Տե՛ս **4. Վիրաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 228:

¹¹ Տե՛ս «Մշակ», 16 հունվարի 1919, թիվ 12:

ուղղված հեռագրում Նոր Բայազետի գավառական կոմիսարը տեղեկացնում է, որ Բասարգեչարի շրջանում փախստական հայերի սոված ամբոխը զինված հարձակում է կատարել թաթարական բնակավայրերի վրա: Որպես օրինակ են բերվում Վերին Ջաղալու, Ղըզըլ Վանք և Սուբբոտան գյուղերը:¹²

Նույն թվականի փետրվարի 2-ին Շահինյանի կողմից դարձյալ տարածքային վարչակազմի ղեկավարին հասցեագրված պաշտոնագրից տեղեկանում ենք, որ փախստականները Մուշեղի, Վահանի, Իշխանի, Նիկոլի գլխավորությամբ աջակցել են տեղի հայերին դուրս քշել մուսուլմաններին Ղըզըլ Վանք, Վերին Ջաղալու և Սուբբոտան բնակավայրերից: Նշվում է, որ թաթարները փախել են հարևան գյուղերը:¹³

Որ Հայաստանի կառավարությունը ազգային քաղաքականության մեջ խտրականություն չէր դնում, լրացուցիչ անգամ փաստում է նույն աղբյուրը. «...տեղ հասած զորամասերին հաջողվել է զինաթափել փախստականներին, իսկ թաթարներին տեղավորել իրենց գյուղերում և վերադարձնել թալանված ունեցվածքը»:¹⁴

Միանգամից ասեն, որ ամենահին էլ չեն կարծում, թե հայերի ու թաթարների միջև ծայր առած լարվածության պայմաններում ամեն ինչ այդպես հեշտությամբ էլ կավարտվեր, եթե չլիներ փախստականների զինված հարձակումները թաթարական մի շարք բնակավայրերի վրա: Այժմ արդեն մուսուլման բնակչության հակապետական գործունեությունը տեղը զիջել էր ֆիզիկական գոյությունը և ունեցվածքը պաշտպանելու համար պայքարին:

Բասարգեչարի շրջանում առաջացած խնդրի վերաբերյալ կառավարության նախագահ Ալեքսանդր Խատիսյանին 1919թ. փետրվարի 18-ին ուղղված պաշտոնագրում արտգործնախարար Սիրական Տիգրանյանը պարզաբանումներ է տալիս, որ, բացի մասնավոր անհատներից, ովքեր կատարել են այդ հանցագործությունը, կրելու են օրինական պատիժը: Նախարարը գտնում է, որ, դատելով քննության նյութերից, տեղական ադմինիստրացիան ցույց է տվել հանցավոր անփութություն և ապիկարություն: Տ. Սիրականյանը համոզմունք է հայտնում, որ «այդ վարիչները խիստ դատի կանչվեն, պատժի ենթարկվեն և թերևս հեռացվեն պետական պաշտոնությունից, իսկ դիվիզիոնի հրամանատար ռոտմիստր Սիլիկյանը, որի միջամտությամբ է վերականգնվել կարգն ու խաղաղությունը, արժանացվի կառավարության շնորհակալության»:¹⁵

Շուտով պարզվեց, որ դա մի աննշան անդորր էր փոթորկից առաջ: Բասարգեչարի շրջանում դրությունը գնալով բարդանում էր: Ընդմիջելով խռովությունները և ընդվզումները, թուրքերը դրանով թուլացրին հայերի զգոնությունը և փետրվարի 27-ին կազմակերպեցին Ջոդի ոճրագործությունը: Պատմությունն այսպիսին է. հավատալով և վստահելով թուրքերին, որ նրանք արդեն հանդարտվել ու խաղաղվել են, փետրվարի 24-ին ռոտմիստր Սիլիկյանը դիվիզիոնի

¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 263, թ. 115:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 6:

¹⁴ Նույն տեղում, թ. 115:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 263, թ. 110:

հետ միասին գնում է Մեծ Մազրա գյուղը: Փետրվարի 25-ի առավոտյան 1-ին եսկադրոնով և 2-րդ եսկադրոնի կեսով վերադառնում է Փոքր Մազրա: Նույն օրը Սիլիկյանը, իր համահարգ Շիմկեիչի հետ միասին, կիսաէսկադրոնով մեկնում է Ջոդ, ուր իջանում է Ագիլյար Սամանդ Աղա Քեսմանսկի անունով թաթարի մոտ, իսկ զինվորները՝ թաթարների տներում: Գյուղի երևելիները որոշում են գիշերային հանկարծակի հարձակմամբ ոչնչացնել զորաջոկատը, որը և իրագործվեց. դիվիզիոնի 4 սպաներ, այդ թվում ռոտմիստր Սիլիկյանը և 80 զինվորներ սպանվեցին:¹⁶

Այս փաստը ինքնին վկայում է, որ Բասարգեչարի շրջանի մահմեդական բնակչությունը իրականում լուրջ նպատակ էր դրել զինված գործողություններով օգնել Ադրբեջանին՝ հեշտությամբ լուծել շրջանը Հայաստանից անջատելու հարցը, իսկ մյուս կողմից՝ իր օրինակով ոտքի հանել գավառի մնացած մուսուլման բնակչությանը:

Ջոդի իրադարձություններն այդ օրերի հայկական քաղաքական օրակարգի առանցքային հարցն էր, որի անտեսումը և ժամանակին լուծում չտալը կարող էր էլ ավելի սրել ու բարդացնել հանրապետության ներքաղաքական իրավիճակը, արգելակել հանրային կյանքին և վտանգել երկրի տարածքային ամբողջականությունը:

Բասարգեչարի շրջանում տեղի ունեցող հակապետական իրադարձությունների կարգավորման վերաբերյալ պաշտոնական երևանի տեսակետը հետևյալն էր. առաջացած խնդիրները թուրք-թաթարական հասարակության հետ լուծել խաղաղ ճանապարհով: Ցավոք, հանրապետության իշխանությունների սպասումներն ամբողջությամբ չարդարացան՝ առաջին հերթին Ադրբեջանի կողմից Հայաստան պետության ներքին գործերին խառնվելու պատճառով:

Ջոդի իրադարձություններով Ադրբեջանի կառավարությունը հնարավորություն ստացավ էլ ավելի բացահայտ կերպով միջամտել Հայաստանի ներքին կյանքին և բաց տեքստով խոսել՝ կանխորոշելով Ադրբեջանի կազմում Բասարգեչարի շրջանը:

Ավելորդ չէ նշել, որ հարևան հանրապետության նվաճողական ծրագրերի մեջ էր մտնում ոչ միայն Բասարգեչարի շրջանը, այլ նաև ամբողջ Սևանա լճի ավազանը:

Բասարգեչարի շրջանի խառնակ օրերին, ինչպես վկայում են վավերագիր աղբյուրները, հակահայկական ջղածությունը բարձրակետին էր հասել նաև Հայաստանին սահմանակից ադրբեջանական շրջաններում, որպիսիք էին Բաշքենդի և Գետաբեկի շրջանները: Այս շրջանների բնակչությունը Ջոդի իրենց հայրենակիցներին օգնում էին ինչով կարող էին՝ զինյալներով, հրանոթներով, զնդացիներով, հացահատիկով և առաջին անհրաժեշտության այլ միջոցներով:¹⁷

Ինչ խոսք, որ այս ամենը թևավորում ու նորանոր հանցագործությունների էր մղում Բասարգեչարի շրջանի մուսուլմանական խառնամբոխին: Առաջ անցնելով նշենք, որ վերը ասվածը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ որոշակի կապ կար նաև այս ամենի և Ջոդի բնակչության կողմից Արտակարգ քննչական հանձ-

¹⁶ Տե՛ս **4. Վիրաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 232-234:

¹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 64, թթ. 2-4:

նաժողովի հետ բանակցելուց հրաժարվելու միջև:

Այսպիսով՝ բոլոր հիմքերը կան փաստելու, որ մեծաթիվ կյանքեր խլող, շղթայական ռեակցիայով նորանոր ծավալներ ընդգրկող արյունալի իրադարձությունների առաջին պատասխանատուն Ադրբեջանն էր:

Առայժմ մի կողմ թողնենք Ադրբեջանի ազդեցությունը հայաստանյան իրավիճակի սրման վրա, որին դեռ առիթ կունենանք անդրադառնալու, վերադառնանք Ձոդ գյուղի շուրջը ծավալված իրադարձությունների լուսաբանմանը:

1919թ. մարտի 1-ին հանրապետության կառավարությունը հերթական նիստում, լսելով ՆԳ նախարարի հաղորդումը Ձոդ գյուղում տեղի ունեցած զինված բախումների մասին, որոշում է ստեղծել Արտակարգ քննչական հանձնաժողով ԶԶ դատախազի օգնական Փարսադանովի¹⁸ նախագահությամբ և գործուղել դեպքի վայր՝ տեղի ունեցած իրադարձությունների հետ առնչվող բոլոր հանգամանքները հետաքննելու, բացահայտելու մեղավորներին, որոնք առնչություն են ունեցել այդ հանցագործության հետ:¹⁹

Այստեղից դժվար չէ հետևություն անել, որ Հայաստանի իշխանությունները խնդիր ունեին խուսափել թուրքերի հետ զինված բախումներից և ցանկանում էին միջադեպը հարթել խաղաղությամբ:

Հանձնաժողովը մարտի սկզբին եկավ Նոր Բայազետ: Մարտի 4-ին մարտավարական որոշ նկատառումներով, ոչ լրիվ կազմով, այլ միայն գավառի կոմիսարը քննիչի հետ մեկնում են Բասարգեչարի շրջան՝ կարգավորելու հակամարտությունը խաղաղ ճանապարհով: Սակայն խռովարարների պարագլուխները ցուցադրեցին ծայրահեղ դիրքորոշում և հայտարարեցին, որ խաղաղության երաշխիքը հնարավոր է միայն «մեր հողերի» լիարժեք անկախացումից հետո և, որ իրենք ամեն ինչ կանեն հայկական կողմին պարտադրելու Բասարգեչարի շրջանից հրաժարվելու համար: Թուրքերը հայ բանագնացներին դիմավորում են կրակոցներով: Հայաստանի իշխանությունները համոզվեցին, որ եթե այսպես շարունակվի՝ իրենց որդեգրած դիրքորոշումը հաջողությամբ չի պսակվի, քանի որ մահմեդական բնակչությունը մտադիր էր շարունակել իր անջատողական պայքարը:

Ի պատասխան տեղի թրքության ծավալած այս գործողություններին՝ շտաբս-ռոտմիստր Կուդրյավցևը Նոր Բայազետից մարտի 5-ին շտապ հեռագրում է Երևան՝ գեներալներ Սիլիկյանին, Փիրումյանին և տարածքի կոմիսարին: Նա տեղեկացնում է, որ թաթարները խաղաղվելու ցանկություն չունեն: Նկատի ունենալով այս և շրջանում, մասնավորաբար Ձոդ գյուղում, ադրբեջանցի մի քանի հազարի հասնող զինյալների առկայությունը, Կուդրյավցևը կարծիք է հայտնում, որ թուրքերի դիմադրությունը ճնշելու, նրանց օրինականության դաշտ վերադարձնելու և հանրապետության իշխանությունն այդ շրջանի վրա վերականգնելու համար անհրաժեշտ է այնտեղ ուղարկել նոր զորամաս:²⁰ Այս հարցում Կուդրյավցևի հետ համակարծիքի էր գավառական կոմիսար Շահինյանը: Նա Սիլիկյանին ուղղված մարտի 5-ի հեռագրում, շտաբս-ռոտմիստրի հետ համախոր-

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 263, թ. 72:

¹⁹ Մամրամասն տե՛ս **Վ. Վիրաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 233-234:

²⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199,ց. 1, գ. 64,թ. 3, **Վ. Վիրաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 235:

հուրդ, անհրաժեշտ է համարում այդ շրջանն ուղարկել պատժիչ ջոկատ՝ թնդանոթներով:²¹

Հարկ է նշել, որ այս կապակցությամբ զինվորական նախարար Հախվերդյանը շտապում է իր մտահոգությունները կիսել կառավարության ղեկավարի հետ: Նա մարտի 7-ին գավառական կոմիսարի նշված գրությունն ուղարկել է մինիստր-նախագահին և հարց բարձրացրել Նոր Բայազետ ուղարկել մեկ գումարտակ և երկու թնդանոթ:²²

Վերը նշված հեռագիր-գրություններից դժվար չէ նկատել, որ հայկական կողմը ստիպված էր լինելու Բասարզեչարի շրջանի մահմեդական բնակչության անջատողական քայլերը ճնշել գեներլի միջոցով: Նույնիսկ Բրիտանիայի զինվորական ներկայացուցիչ գնդապետ Կ. Թեմպերլիդը²³ գտնում էր, որ անհրաժեշտ է զինված ուժ օգտագործել, եթե թաթարները չթույլատրեն քննչական հանձնաժողովը մեկնի դեպքի վայրը:²⁴

Մարտի 8-ին քննչական հանձնաժողովը եկավ Բասարզեչար և անցավ պարտականությունների կատարմանը: Մարտի 11-ին Մեծ Մազրա գյուղում քննչական հանձնաժողովը հանդիպեց Ջոդ գյուղի մուսուլմանների ներկայացուցիչների հետ: Խնդրի կարգավորման շուրջ հանձնաժողովի պայմանները լուրջ հակազդեցության հանդիպեցին վերջիններիս կողմից: Թուրք բանազնացները օգտագործելով իրենց խարդախ դիվանագիտությունը՝ միտումնավոր կերպով խեղաթյուրում են դեպքերի և իրողությունների պատճառահետևանքային կապը, ապա իրենց տեսակետները հիմնավորում ոչ այնքան փաստերով, որքան փաստերի ուղղորդմամբ՝ մանիպուլյացիայով: Քննարկումները որոշակիացրեցին մահմեդականների դիրքորոշումը՝ ամեն գնով խուսափել խնդրի խաղաղ կարգավորումից՝ Բասարզեչարի շրջանը վաղ թե ուշ Ադրբեջանին հանձնելու մտայնությամբ: Ըստ նախաքննության արդյունքում ձեռք բերված տվյալների՝ հակառակորդի կողմից հանցավոր գործողությունները վաղօրոք նախապատրաստվել էին տեղի անջատողական ուժերի կողմից և ուղղորդվել Բաքվից:

Բանակցությունները մտնում են փակուղի: Հակառակորդը սկսում է Ջոդի և մյուս բնակավայրերի շուրջը կենտրոնացնել մեծ թվով զինյալներ և գեներլ-նամթերք: Սա ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ բացահայտ մարտահրավեր օրինական իշխանություններին: Բասարզեչարի շրջանում իրավիճակն այն աստիճան է լարվում և դառնում անկառավարելի, որ 1919թ. մայիսի 17-ին Նախարարների խորհուրդը, վերստին անդրադառնալով Ջոդի խնդրին, որոշում է քննչական հանձնաժողովը թողնել տեղում՝ նպաստավոր պայմաններ ստեղծվելու դեպքում բանակցությունները վերսկսելու համար: Մեկ այլ որոշմամբ զինվորական նախա-

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 27, թ. 85, **Վ. Վիրաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 235:

²² Տե՛ս ՂԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 64, թ. 3:

²³ Կ. Թեմպերլիդը բրիտանական զինվորական ներկայացուցչությունում հայտնի դեմք էր: 1919թ. հունվար-հունիս ամիսներին Կարսի նահանգը Հայաստանի Հանրապետությանը հանձնելու գործում նա, իր հայրենակից գեներալ Ջ. Ուոքերի հետ, գլխավոր գործող անձերից էր: Ավելին՝ 1919թ. հունվարի 5-ին Թեմպերլիդը նշանակվեց Կարսի նահանգի զինվորական կառավարիչ: Տե՛ս ՂԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 15, թ. 71, ֆ. 277, ց. 1, գ. 5, թ. 26:

²⁴ Տե՛ս ՂԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 27, թ. 85:

րարին հանձնարարվում է կարգադրություն անել գեներալ Փիրումյանին (սպանված ռոտմիստր Սիլիկյանի փոխարեն նշանակվել էր դիվիզիոնի հրամանատար)՝ հարկ եղած դեպքում դիվիզիան շարժել դեպի խռովության վայրը:²⁵

Անհանգստացած Ջոդի խնդրի կարգավորման ձգձգումից և դրա շուրջ ծավալվող վտանգավոր զարգացումներից՝ մարտի 22-ին Հայաստանի արտգործնախարարը հեռագրով դիմում է Ադրբեջանի իր պաշտոնակցին (պատճենը՝ Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին) և տեղեկացնում (ինչպես որ նախապես տեղեկացրել էր խռովության վայրը քննչական հանձնաժողով ուղարկելու մասին),²⁶ ամենասուր վեճի առարկա դարձած Ջոդի խնդրի մանրամասներին, Ադրբեջանի տարածքից Հայաստան ներթափանցած զինյալ խմբերի ապստամբական ելույթների մասին և պահանջում պաշտոնական Բաքվից կտրուկ քայլերի դիմել այդ խռովությունները կանխարգելելու համար:²⁷

Ադրբեջանի պատասխան քայլը եղավ այդ երկրի արտգործնախարարի 1919թ. ապրիլի 5-ին Բաքվում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիրան Բեկզադյանին ուղղված գրությունը: Նա իր կառավարության անունից տեղեկացնում է, որ այդ Ջոդ գյուղը Ադրբեջանի սահմաններում է գտնվում, ուստի անթույլատրելի է այնտեղ հայկական զորամասեր մտցնելը:²⁸

Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարը Ադրբեջանի իր պաշտոնակցից այս գրությունը ստացավ երեք օր ուշացումով՝ ապրիլի 8-ին:²⁹

Մարդկային զոհերով ուղեկցվող միջադեպերի մույնականությունը, հաճախականության կտրուկ մեծացումը վաղուց անցել էր «մտահոգություն առաջացնելու» սահմանը: Ադրբեջանը խրախուսում էր դրանց շարունակումը՝ անթաքույց հավակնելով Բասարգեչարի շրջանին:

Նկատի ունենալով, որ ապստամբ թաթարների դիրքորոշումը և գործնական քայլերը սկզբունքորեն միտված են Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերաձևմանը, ուստի չէր բացառվում, որ այս ամենը հանգեցներ հայկական կողմից ուժի կիրառմանը: Հատկանշական է, որ բրիտանական ներկայացուցչությունը, եթե սկզբնական շրջանում ուշադրություն չէր դարձնում նման սպառնալիքներին, այս անգամ անտարբեր չմնաց և իր ռազմական ներկայացուցչին, ի դեմս գնդապետ Թեմպերլիյի, գործուղեց անհնազանդ Բասարգեչարի շրջան՝ տեղում իրավիճակին ծանոթանալու և կարգը վերականգնելու, մյուս կողմից էլ՝ ապահովելու քննչական հանձնաժողովի մուտքը Ջոդ՝ հետաքննություն անցկացնելու: Այդ մասին իմանում ենք հանրապետության արդարադատության նախարար Հարությունովի՝ քննչական հանձնաժողովի նախագահ Փարսադանովին ուղղված մարտի 10-ի նամակից: «Վաղը,- գրում է նա,- գեներալ Թոմսոնի հանձնարարությամբ Նոր Բայազետ է մեկնելու անգլի-

²⁵ Տե՛ս **Վ. Վիրաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 238:

²⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 263, ք. 62:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 201, ց. 1, գ. 486, մաս առաջին, ք. 69, ֆ. 199, ց. 1, գ. 96, ք. 45:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց.1,գ. 263, ք. 81:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 64:

ացի գնդապետ Թեմպերլին՝ զոդյան իրադարձությունները կարգավորելու համար»:³⁰ Մարտի 12-ին գնդապետը այցելում է Բասարգեչար: Մի քանի օր անց՝ մարտի 17-ին, այստեղ է գալիս նաև բրիտանական զինվորականության ներկայացուցիչը: Չօգնեց և բրիտանական զինվորական ներկայացուցչի միջնորդությունը՝ քննչական հանձնաժողովին Ջոդ մտնելու համար: Ճարահատյալ Ջոդ է ուղևորվում Թեմպերլին: Ապրիլի 9-ին Բասարգեչարից գնդապետ Շախանովը հեռագրով գեմ. Փիրումյանին հայտնում է, որ՝ «այսօր գնդապետ Թեմպերլին մեկնել է Ջոդ»:³¹ Նա հանդիպումներ է ունենում բնակչության հետ: Ջոդի խնդրի համար լուծումներ փնտրող անգլիացի գնդապետի տեսակետն այն էր, որ ստեղծված կացության պայմաններում առավելագույն զիջումը, որին կարող էր համաձայնվել տեղի թրքությունը, այն է, որ ապրիլի 11-ից հայկական զորքերը պետք է զբաղեցնեն թաթարական գյուղերը: Ահա սա է եղել գնդապետի միակ պայմանը, որի դեպքում նա համաձայն կլիներ շարունակել խոսակցությունը վիճահարույց հարցերի շուրջ: Թուրքերը համաձայնվեցին՝ պայմանով, եթե զորքերի տեղակայմանը մասնակից դառնա նաև անգլիայի ներկայացուցիչը, հակառակ դեպքում իրենք չեն նահանջի:³² Նման մոտեցումը հենվում է այն գիտակցության վրա, որ, մեծ հաշվով, այդ պայքարի հիմքում, իսկապես, ընկած էր ոչ թե սոցիալական, այլ քաղաքական դրդապատճառը, որպիսի էր՝ Հայաստանը ներսից պայթեցնել և այն մաս առ մաս հանձնել Ադրբեջանի ենթակայությանը:

4. Թեմպերլին բրիտանական զինվորականության ներկայացուցչի հետ մի քանի օր Ջոդում մնալուց հետո վերադառնում է Բասարգեչար: Նրա այստեղ վերադառնալուց որոշ ժամանակ անց՝ ապրիլի 14-ին, Ջոդում հակապետական նոր դեպքեր են գրանցվում:

Որքան կարելի է դատել 1919թ. ապրիլի 14-ին Նախարարների խորհրդի նիստում զինվորական նախարարի զեկուցումից, կառավարությունը թեև ուշացումով, վճռական գործողությունների է անցնում խռովությունը ճնշելու համար. հանձնարարում է զեկուցողին հրահանգել գեմ. Փիրումյանին անհրաժեշտության դեպքում հարցը համաձայնեցնել 4. Թեմպերլեյի հետ և դիմել զինված ուժի:³³

Հայաստանի իշխանություններին չհաջողվեց, իհարկե՝ մահմեդականների մեղքով, խուսափել ուժ գործադրելուց: Այլ խոսքով՝ առաջացավ զորքին դիմելու անհրաժեշտություն: Ապրիլի 14-ին հայկական զորքերի Նոր Բայազետի ջոկատը երկու ուղղություններով սկսում է հարձակվում թաթարական գյուղերի վրա: Հատկանշական է, որ տեղեկացված լինելով այդ մասին, վաղօրոք բնակչությունը հեռացել էր սահմանակից ադրբեջանական շրջանները կամ բարձրացել էր լեռները: Ահա թե ինչու հայկական զորամասերը առանց մեծ դժվարության մեկը մյուսի հետևից գրավեցին Մեծ Մազրա, Հուսեյն Աղալու, Գալբաշին, Տաշքենդ, Կոշա Բուլաղ, Սիրի Աղունի գյուղերը: Ապրիլի 17-ին հայկական զորամասերը զինա-

³⁰ Նույն տեղում, թ. 72:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 76:

³² Տե՛ս նույն տեղում:

³³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 96, թ. 65:

կալում են խռովության որջը հանդիսացող Ձողը, որտեղից բնակչությունը փախել էր: Այնուհետև հայկական զինուժը մտնում է Սարի-Յաղուբ, Ղարա-Գոպլի, Աղբիլիսա և Ջարգիբիլ լքյալ գյուղերը: Ապրիլի 16-18-ին հանրապետության իշխանություններին իրենց հպատակությունն են հայտնում մաև Շորժա, Շիշկայ և Ջիլ գյուղերը:³⁴

Բերված տողերը և վերը շարադրվածը բավարար հիմք են տալիս պնդելու, որ այս կապակցությամբ իրականությանը չի համապատասխանում Վ. Վիրաբյանի այն պնդումը, թե դեպի Ադրբեջան մահմեդական բնակչության տեղաշարժերը «... հետևանք էին որոշակի արտաքսման քաղաքականության, որն իրականացնում էր ՀՀ կառավարությունը, ձգտելով համեմատաբար միատարր բնակչություն ստեղծելով առաջին հերթին սահմանամերձ գոտիներում, դրանով իսկ ապահովագրել իրեն այն վտանգներից, որ գալիս էին Ադրբեջանից և Թուրքիայից»:³⁵ Մինչդեռ հեղինակը չի վկայակոչել իր պնդումն ապացուցող ոչ մի փաստ այդ կապակցությամբ: Պաշտոնապես նման բան չի եղել: Ասվածի լավագույն ապացույցներից է այն, որ սկզբնաղբյուրներում այդպիսի տեղեկություններ չկան: Նախքան հետագա իրադարձություններին անդրադառնալը, արժի ընթերցողին որոշ պարզաբանում տալ քննիչ հանձնաժողովի գործունեության մասին: Վերադառնալով սկզբնաղբյուրներին և թռուցիկ անցնենք դրանցից մի քանիսի վրայով: Ձողի շրջան գործուղված քննչական հանձնաժողովը կատարել է որոշակի աշխատանք և 1919թ. ապրիլի 27-ին ներկայացրել է իր պաշտոնական եզրակացությունը: Ըստ նախաքննության արդյունքում ձեռք բերված ոչ լրիվ տվյալների՝ հակառակորդի կողմից հանցավոր գործողությունները նախապես պլանավորված են եղել Ադրբեջանի ղեկավարության կողմից: Բաքուն արդեն կանխավ որոշել էր իր ռազմավարական ուղեգիծը՝ Բասարգեջարի շրջանը կտրել Հայաստանից և կցել Ադրբեջանին և դրա լուծմանը ներգրավել էր շրջանի ողջ մահմեդական բնակչությանը:³⁶

Ինչ վերաբերում է ռոտմիստր Սիլիկյանի չափից ավելի մեծ պահանջներին՝ իրենց տրամադրելու ցորեն, գարի, ձիեր և այլն,³⁷ ընդամենը առիթ է հանդիսացել մահմեդականներին խռովության և զենքի դիմելու համար:³⁸

Այսուհանդերձ, Հայաստանի իշխանությունների բոլոր ջանքերը՝ մահմեդական բնակչությանը խաղաղություն պարտադրելու ուղղությամբ, հաջողություն չունեցան: Ադրբեջանը մտադիր չէր ձեռք քաշել Սևանի ավազանը զինակալելու մտադրությունից: Այդ նպատակի համար նա նախկինի պես հենվում էր հինգերորդ շարասյան դեր կատարող տեղի մուսուլման բնակչության վրա:

³⁴ Տե՛ս **Վ. Վիրաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 245-248:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 223:

³⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 263, թթ. 68-72, ֆ. 199, ց. 1, գ. 64, թթ. 11-15:

³⁷ 1918թ. վերջին Նոր Բայազետի գավառ է գործուղվում ռոտմիստր Սիլիկյանը՝ Ղարաբաղյան հեծյալ դիվիզիոնը կազմավորելու նպատակով, սակայն դրա համար ոչ մի միջոց պետական գանձարանից բաց չի թողնվում: Սիլիկյանին իրավունք էր տրվել բռնագրավումի ենթարկել ձիերը, հանդերձանքը, զենքը և դիվիզիոնը պահելու համար անհրաժեշտ ամեն ինչ: Տե՛ս՝ մանրամասն **Վ. Վիրաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 249-250:

³⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 263, թթ. 68-72, ֆ. 199, ց. 1, գ. 64, թթ. 11-15:

1920թ. հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների խրոնիկան լիքն է այդպիսի պատմություններով, որոնց անդրադարձել է ժամանակի մամուլը: Բասարգեչարի շրջանում մահմեդականների կազմակերպած զինված ելույթներին անդրադարձել է նաև Դաշնակցության օրգան «Հառաջ» թերթը 1920թ. մայիսի 4-ի համարում: Որպես օրինակ է բերվում Բասարգեչարի շրջանի Շիշկայայի գյուղական համայնքի ապստամբական ելույթը: «Շիշկայայի շրջանի թուրքական գյուղերում նկատվում են ապստամբական նշաններ: Ձինված մարդիկ բարձրանում են լեռները, սկսվում է ուժեղ կռիվ, որի ժամանակ թշնամուց սպանվում ու վիրավորվում են 70 հոգի, իսկ հայերից 3 սպանված, 3 վիրավոր», - գրում է թերթը: Թերթը տեղեկացնում է նաև, որ՝ «Առիթից օգտվելով՝ Փոքր Մազրայի խռովարարները զինված՝ թիկունքից հարձակվում են, որոնց հետ տեղի հայ բնակչությունը 4 ժամ ինքնապաշտպանական կռիվից հետո հաջողվում է դուրս քշել խռովարարներին գյուղից: Սպանվում է 15 հոգի, վիրավորվում՝ 8-ը»:³⁹ Այս նույն առնչությամբ Բասարգեչարի արտակարգ կոմիսարը «Աշխատավոր» թերթին հաղորդում է, որ զինված քրդերն ու թաթարները շարունակ հարձակումներ են գործում հայկական բնակավայրերի վրա. քշել տարել են Թագաքենդ գյուղի տավարը՝ տասնյակ միլիոնների արժողությամբ: Ադամխան գյուղից նույնպես քշել տարել են անասուններին:

Թաթար ավազակային խումբը Բաշքենդի և Քերիմքենդի դաշտերից տարել է 60 գլուխ խոշոր և 120 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ:

«Վերջին օրերս, - գրում է նա, - տեղացի բնակիչների հաճախակի սպանության դեպքեր են տեղի ունենում»:⁴⁰

Այդպիսի դրսևորումներ տեղի ունեցան շրջանի և գավառի նաև մի շարք գյուղերում: Անհարկի չծավալվելու համար, բավարարվենք նշելով, որ Հայաստանի իշխանությունների վճռական գործողությունների շնորհիվ հնարավոր դարձավ զսպել մահմեդական բնակչության անջատողական ձգտումները և ճնշել նրանց զինված ելույթները:

ТУРЕЦКО-ТАТАРСКИЕ МЯТЕЖИ В ПРОВИНЦИИ НОР - БАЯЗЕТ В 1918 – 1920 ГГ.

Г. М. Арутюнян

Статья посвящена турецко – татарским раздорам в провинции Нор-Баязет в 1918 году.

Турецко-татарские несдержанные претензии взорвать Армению изнутри и по частям превратить в сатилеста Азербайджана дошли своей кульминации после того, как Азербайджан стал независимым государством. Для этой цели Азербайджан опирался и на местное население, исполняющее роль пятой колонны, и побуждал его поднять оружие против законной власти. Одним из основных очагов антигосударственных движений стала провинция Нор-Баязет и в первую очередь не без основания, Басаргечарский район, который граничил с Азербайджаном и снабжался им с другой стороны, в составе населения большим был удельный вес мусульман. Благодаря решительным действиям армянских властей стало возможным сдерживание сепаратистских стремлений мусульман и подавления их вооруженных выступлений.

³⁹ «Հառաջ», 4 մայիսի 1920, թիվ 90:

⁴⁰ Տե՛ս «Աշխատավոր», 17 հուլիսի 1920, թիվ 82, 18 հուլիսի 1920, թիվ 83:

TURK – TATAR REBELS IN NOR BAYAZET IN 1918- 1920

H. M. Harutyunyan

After independence Azerbaijan became more persistent in pursuing the aim of binding Armenia to its territory. In order to carry out this plan, they made the population to struggle against legal authorities. The region where riots mostly took part was Basargechar in Nor Bayazet. The reason was that it bordered Azerbaijan and was constantly under pressure by Moslem, overwhelming majority being Moslem.

Due to resolute actions and measures taken by Armenian authorities it became possible to restrain armed riots.

ՋԵՄՍՏՎՈՆԵՐ ՍՏԵՂԾԵԼՈՒ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՅԱՆԳՈՒՄ 1917-1920 ԹԹ.

Հ. Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

*Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԳԴՀ պատմության ամբիոնի վարիչ*

Հետփետրվարյան Ռուսաստանում ազգային և վարչատարածքային բաժանումների հարցի լուծումն անմիջականորեն կապվում էր տեղական ինքնակառավարման մարմինների՝ զեմստվոների ստեղծման գործընթացի հետ:¹ Սա վերաբերում է և Անդրկովկասին: Փաստաթղթերից մեկում կարդում ենք. «... պատահական կամ դիտավորյալ սահմանաբաժանման անհարմարությունները շուտով աչքի ընկան, մանավանդ, երբ ծագեց հարց Անդրկովկասում զեմստվոյական հիմնարկություններ մտցնելու մասին»:² Տեղին է նշել, որ Անդրկովկասում զեմստվոներ մտցնելու խնդիրը լայն կերպով հրապարակ եկավ դեռ 1905թ. հեղափոխությունից հետո, երբ ժողովուրդը հնարավորություն ստացավ կյանքի կոչել այնպիսի հիմնարկություններ, որոնք հասարակության լայն խավերին դնում էին ինքնագործունեության կազմակերպման ճանապարհի վրա: Երկրամասում զեմստվոներ հիմնելու հարցը բարձացվել է նաև 1909թ. զեմստվոյական խորհրդակցությունում: Սակայն երկար ու ձիգ տարիներ Անդրկովկասի ժողովուրդների հետևողական ծագումը՝ երկրամասում ունենալ զեմստվո, մշտապես հանդիպում էր հին վարչակարգի կոշտ դիմադրությանը: Բանն այն է, որ ցարա-

¹ **Վ. Մելիքյան**, 1917թ. փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը (1917թ. մարտ-հոկտեմբեր), Երևան, 1997, էջ 117:

² «Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920թթ.)» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2004, էջ 196: